

A Documentary Investigation of the Status of Foreign Trade in Eastern Cities of Iran (1896-1903 AD/1313-1321 AH)

Neda Azimi Zavareh¹

Abstract

British consulate was founded in Mashhad in 1889 AD/1306 AH. The office that was the first foreign political agency in Mashhad, could become the primary executive part of England in a short time. The agency that seemingly operated under the General Governor of India but was not responsible to the Ministry of Foreign Affairs of the country, presented annually its commercial and economical estimates in relatively comprehensive reports to higher authorities. Though the survived reports of the first seven years of the consulate are better compiled than the second seven years, but in the years that is the subject of this study (1896-1903 AD/1313-1321 AH) provide us with accurate field statistics about the economic status of the eastern cities of Iran (i.e., its main field of consulate's activity). The main content of the annual reports are the types of the imported and exported goods, the name of the regional and international foreign partners (especially Russia, England, and Afghanistan), and the effective transmitting methods. According to the documents, seemingly in the seven years in the region the Russian government was economically superior to British government and the British representatives endeavored to make solutions for balancing the economic power and overcome the long standing rival. Therefore, they tried in their usual economic analysis to include many issues like sociological aspects of the region.

Keywords: British Consulate, England, Foreign trade, Mashhad, Russia

1. PhD, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Isfahan University, Isfahan, Iran;
Dr.Azimi.n@gmail.com

بررسی وضعیت تجارت خارجی شهرهای شرقی ایران با تکیه بر اسناد (۱۳۲۱-۱۳۱۳ق. / ۱۸۹۶-۱۹۰۳م.)

ندا عظیمی زواره^۱

چکیده

کنسولگری بریتانیای مشهد در ۱۳۰۶ق. / ۱۸۸۹م. تأسیس شد. این کنسولگری که در واقع نخستین نمایندگی سیاسی خارجی در مشهد بود، در مدت کوتاهی توانست به بازوی اصلی اجرایی انگلستان در منطقه تبدیل شود. این نمایندگی که به دستور فرمانداری کل هندوستان فعالیت می‌کرد و کمتر به وزارت امور خارجه این کشور پاسخگو بود، برآوردهای تجاری و اقتصادی خود را به صورت سالانه در قالب گزارش‌هایی نسبتاً جامع به مقامات مافوق ارائه می‌کرد. اگرچه اسناد به جای مانده از گزارش‌های هفت سال نخست این کنسولگری به نسبت هفت سال دوم (که موضوع این نوشتار است) در مجموع بهتر تدوین شده است، اما در سال‌های مورد نظر (۱۳۲۱-۱۳۱۳ق. / ۱۸۹۶-۱۹۰۳م.) همچنان می‌توان آماری دقیق و میدانی از اوضاع و احوال اقتصادی شهرهای شرقی ایران (که عملاً حوزه فعالیت کنسولگری مشهد بود) به دست آورد. برشمردن انواع کالاهای وارداتی و صادراتی، شرکای خارجی منطقه‌ای و بین‌المللی (به صورت ویژه روسیه، انگلستان و افغانستان) و نیز راه‌های ترانزیتی مؤثر در این زمینه، شاکله اصلی گزارش‌های سالانه را تشکیل می‌دهد. به نظر می‌رسد بر اساس محتوای این اسناد، در این هفت سال، دولت روسیه به نسبت دولت انگلیس دست برتر اقتصادی در منطقه را داشته و نمایندگی‌های بریتانیا تلاش داشتند تا در تناسب با این رقیب دیرینه راهکارهایی ارائه دهند تا این توازن به نفع انگلستان بازگردد. به همین منظور ضمن تحلیل‌های اقتصادی معمول، سعی کرده‌اند به برخی ابعاد جامعه‌شناختی منطقه و نیز عواملی که در این امر مؤثر هستند نیز اشاره داشته باشند.

واژگان کلیدی: کنسولگری بریتانیا، انگلستان، تجارت خارجی، مشهد، روسیه

۱. دانش‌آموخته دکتری، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، ایران؛
dr.azimi.n@gmail.com

مقدمه

سرکنسولگری مشهد به عنوان نخستین نمایندگی سیاسی خارجی رسمی در این شهر، علاوه بر پیشتازی سیاسی، در عرصه اقتصادی نیز دارای اهمیت ویژه‌ای بود که آن را در قیاس با هم‌طرازان دیگر در رتبه بالایی قرار می‌داد. باید توجه داشت که مشهد به واسطه نزدیکی به روسیه، به صورت سنتی و البته غیررسمی جزو حوزه‌های نفوذ پذیرفته شده امپراتوری تزارها شناخته می‌شد و به همین خاطر نفس حضور انگلیسی‌ها در این شهر و دیگر شهرهای شرقی ایران، به نوعی مبارزه طلبی روس‌ها بود. از این رو، باید توجه داشت که وقتی از حضور انگلیسی‌ها در این مناطق صحبت می‌شود، در واقع صحبت از سهمی است که بریتانیا می‌خواهد با سیاست و تحلیل از دهان خرس آسیا بیرون بکشد. به همین دلیل، پژوهشگر در فهم و بررسی موضوع، نباید قدرت و نفوذ هر دو قدرت را به صورت مساوی و با یک دید تحلیل کند. پژوهش حاضر با در نظر داشتن این نکته سعی دارد اسناد مربوط به کنسولگری بریتانیا در مشهد در فاصله ۱۳۱۳-۱۳۲۱ ق. / ۱۸۹۶-۱۹۰۳ م. را بررسی کند. برای این بررسی، پرسش اصلی مقاله عبارت است از این که محتوای اسناد کنسولگری بریتانیا در سال‌های مورد نظر چه بوده و رقابت تجاری روس با بریتانیا در شهرهای شرقی ایران چه روندی را طی می‌کرده است؟ برای رسیدن به پاسخ مناسب، در ابتدا و پس از معرفی منابع و پیشینه پژوهش، فضای کلی شهرهای شرقی ایران و اوضاع کنسولگری‌های بریتانیا در مشهد در سال‌های مذکور بررسی و در گام بعدی اسناد مربوطه، مورد پژوهش قرار خواهد گرفت. در پایان نیز فهرستی از جداول مندرج در این گزارش‌ها ارائه می‌گردد که مراجعه به اصل آن، منبع اطلاعاتی ارزشمندی برای پژوهشگران است.

پیشینه پژوهش

نوشتار حاضر بر دو محور استوار است، نخست پژوهش‌های اسنادی کنسولگری بریتانیا و دیگر تمرکز بر فعالیت‌های مشهد و دیگر شهرهای شرقی ایران در فاصله زمانی مورد نظر. به همین جهت می‌توان منابعی که پیشتر به این دو محور پرداخته‌اند را به عنوان پیشینه پژوهش مورد توجه قرار داد. از نخستین نمونه‌های این‌گونه پژوهش‌ها، موردی است که

۱. مجموعه اسناد مورد بررسی برای نگارش این پژوهش، توسط دکتر مرتضی نورائی، استاد گروه تاریخ دانشگاه اصفهان، در اختیار نگارنده قرار گرفته است. به پاس این همکاری، از ایشان کمال تشکر و قدردانی را می‌نمایم.

ابوالبشری و یحیایی با عنوان «نقش روسیه در توسعه راه تجاری مشهد - عشق‌آباد با تکیه بر اسناد کنسولگری بریتانیا (۱۹۱۰-۱۸۹۰ م.)» انجام داده‌اند و در آن با تکیه بر اسناد کنسولگری انگلیس در مشهد، به نقش روسیه در توسعه یکی از مهم‌ترین راه‌های تجاری برون مرزی ایران در فاصله ۱۳۰۷-۱۳۲۸ ق.م. ۱۸۹۰-۱۹۱۰ م. پرداخته‌اند. بنا به یافته‌های نویسندگان، تجارت میان ایران و روسیه در ایالت خراسان، تأثیری بنیادین بر روابط دو کشور داشت و بیش از دو سوم از صادرات ایران به روسیه ارسال می‌شد. در این دوره، ایران به‌عنوان بزرگ‌ترین بازار برای کالاهای روسی درآمد و مشهد با توجه به موقعیت جغرافیایی خود وارد تجارت گسترده با این کشور شد. بر این اساس، روسیه پس از آن‌که سیاست نظامی خود را در قبال سرزمین‌های جنوبی تغییر داد، مشی انحصار اقتصادی را در پیش گرفت و از طریق راه مشهد-عشق‌آباد، اختیار تجارت در شهرهای خراسان و به‌ویژه مشهد در اختیار روس‌ها قرار گرفت و با آنکه برای تأمین بهتر منافع به برخی امور عمرانی نیز توجه نشان می‌دادند، حضور اقتصادی آنان پیامدهای زیانباری در حذف تاجران هندی - بریتانیایی و بومی مشهد داشت و اوضاع اقتصادی و اجتماعی این شهر را دگرگون ساخت. این یافته‌ها تماماً بر اساس اسنادی است که از کنسولگری بریتانیا به دست آمده است.

کاظمی در مقاله‌ای با عنوان «اهداف انگلیس از تأسیس دفاتر کنسولگری در شهرهای مختلف ایران» به چرایی تأسیس دفاتر کنسولی در شهرهای ایران توسط بریتانیا می‌پردازد و با توجه به این مقدمه که در بسیاری از شهرهای ایران، انگلیس دارای اتباعی نبوده است، این پرسش را مطرح می‌کند که چرا این کشور باید به تأسیس چنین دفاتری در آن مناطق و به‌صورت کلی‌تر در شهرهای ایران اقدام نماید. او به این پرسش چنین پاسخ می‌دهد که تأسیس و تعدد دفاتر کنسولی انگلستان، جز در قالب اهداف سیاسی قابل تفسیر نیست. ضمن این‌که در برخی موارد، اهداف تجاری و اقتصادی و نیز رقابت با روسیه و جلوگیری از نفوذ این کشور برای انگلستان حائز اهمیت بود. اسناد کنسولگری بریتانیا در خلیج فارس و بوشهر پژوهش صیادی و هاشمی، اگرچه به لحاظ حوزه جغرافیایی با پژوهش حاضر تباین دارد، اما به لحاظ سبک پژوهش و استفاده از اسناد آرشیوی انگلیس، می‌تواند جزو پیشینه پژوهش در این باره باشد. این اثر حاوی مطالب ارزشمندی از نامه‌های سرکنسولگری بریتانیا در بنادر جنوب ایران شامل بوشهر، خوزستان و بندرلنگه است. در این اثر که به‌عنوان کتاب مرجع شناخته می‌شود تلاش شده است اسناد و نامه‌های محرمانه و نیمه محرمانه سرکنسول

بریتانیا طی ۱۳۲۱-۱۳۲۲ق. / ۱۹۰۳-۱۹۰۴م. بازخوانی و ترجمه شود. محور بخش عمده‌ای از محتوای نامه‌ها به امور اقتصادی و تجاری بازمی‌گردد.

همچنین صحت منش که پیش از این با تألیف مقاله «اهداف و کارکردهای کنسولگری‌های انگلیس در کرمان و سیستان در فاصله ۱۳۱۲-۱۳۳۳ق.» نشان داده بود که در این زمینه قدرت ارائه تحلیل‌های مناسب را دارد، در پژوهشی دیگر با عنوان «انگیزه‌ها و اهداف تأسیس کنسولگری بریتانیا در مشهد در عصر قاجار»، در پاسخ به این پرسش که کنسولگری بریتانیا در مشهد بر اساس چه انگیزه‌ها و اهدافی تأسیس شد؟ به این نتیجه دست یافته است که کنسولگری بریتانیا در مشهد بر اساس اهداف تجاری و سیاسی و در جهت پایش اقدامات روسیه در این منطقه ایجاد شد، اما فراتر از آن دارای کارکردهای فراگیر اطلاعاتی، امنیتی و اجرایی در ایالت خراسان نیز بود. یافته‌های پژوهش اخیر صحت منش حاکی از آن بود که کارگزاران بریتانیا در رقابت با روسیه، مبادرت به ایجاد کنسولگری در مشهد کردند. انگلیسی‌ها در پوشش کنسولگری در مشهد، اقدام به ایجاد یک شبکه اطلاعاتی کردند که قصد آن پایش و رصد فعالیت‌های روسیه در آسیای میانه و مرزهای شمال شرقی ایران بود تا بتوانند اقدامات ضد انگلیسی روس‌ها را در این ناحیه خنثی کنند. علاوه بر این، با ایجاد کنسولگری در مشهد، ضمن حمایت از اتباع بریتانیا، موانع تجاری بر سر راه بازرگانی ایران و انگلیس را در این ناحیه مرتفع می‌کردند. به عنوان آخرین نمونه باید از پژوهش‌های کمالی و خسروزاده یاد کرد که هر دو نویسنده سعی کرده‌اند با استفاده از منابع کنسولی سفارتخانه و کنسولگری‌های بریتانیا در شهرهای مختلف به انگیزه و نوع کنش آنان در هر یک از این شهرها پردازند. با این حال، وجهه غالب پژوهش حاضر، تازگی در تحلیل اقتصادی محتوای اسناد آرشیوی در دسترس نویسندگان است. در واقع، اولویت بر نگاه اقتصادی نماینده مستقر بریتانیا در مشهد و واکاوی اوضاع اقتصادی خراسان و شهرهای شرقی با توجه به این اسناد است.

روش پژوهش

در پژوهش حاضر ضمن بهره‌مندی از منابع کتابخانه‌ای، مبنای تحقیق بر اساس اسنادی است که از کنسولگری بریتانیا در مشهد به دست آمده است. بنابراین، دست‌آوردهای مقاله حاضر با وجود قرارگیری در ادامه پژوهش‌های پیشین، از اصالت منحصر به فرد برخوردار است.

فضای کلی شهرهای شرقی ایران (۱۳۲۱-۱۳۱۳ق. / ۱۸۹۶-۱۹۰۳م.)

برای کنسولگری بریتانیا در مشهد به عنوان یکی از قدیمی‌ترین و فعال‌ترین مراکز دیپلماتیک خارجی در شهرهایی غیر از مرکز، اهداف و کارکردهای متفاوتی ذکر شده است. این کنسولگری نه تنها عهده‌دار رصد فعالیت‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی حکومت خراسان و شهرهای شرقی ایران بود، بلکه به تحقیق درباره چگونگی رفتار طبقات مختلف جامعه هدف نیز می‌پرداخت و به این صورت می‌توانست خواسته‌های امپراتوری بریتانیا را در نقاط هدف، محقق سازد. مجموعه‌ای از اقدامات سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و مهم‌تر از همه اقتصادی می‌توان برشمرد که در این راستا انجام شده است. با این حال، آنچه برخوردار از اهمیت است، نوع رفتار این کنسولگری برای دستیابی به اهدافش بود. سرکنسول‌ها و نیروهای تابعه آن می‌دانستند با چه حکومت و جامعه‌ای مواجه هستند و بافت اجتماعی مردم و ماهیت رفتار کنشگران سیاسی، اقتصادی و اجتماعی آن دائماً مورد توجه و بررسی قرار می‌گرفت. در دوره هفت ساله مورد نظر، سه نفر مأمور انگلیس در این کنسولگری انجام وظیفه می‌کردند.

سرهنگ دوم چارلز ادوارد بیت^۱، سرهنگ دوم هنری مارتین تمپل^۲ و نهایتاً سرهنگ دوم چنویکس^۳، افرادی بودند که در این دوره مسئول پیگیری اهداف انگلستان و همچنین فرمانداری کل دولت انگلیسی هند در مشهد و شهرهای شرقی بودند. تا پیش از این، دو نفر دیگر به نام‌های ژنرال چارلز اسمیت مک‌لین^۴ و نی الیاس^۵ سرکنسول مشهد بودند. (رایینو، ۱۳۶۳: ۴۷) بر اساس منابع، وزن عملکرد دو سرکنسول پیشین در قیاس با این سه نفر، افزون‌تر بود. ادوارد بیت در شوال ۱۲۶۵ق. / آگوست ۱۸۴۹م. متولد شد. پدرش کشیش و در ۱۲۸۴ق. / ۱۸۶۷م. جزو فوج چهل‌ونه پادشاهی انگلیس بود. بیت از ۱۲۸۸ق. / ۱۸۷۱م تا ۱۳۲۴ق. / ۱۹۰۶م. در هند و غالباً در قسمت شمال غربی خدمت می‌کرد و بین ۱۳۱۸-۱۳۲۲ق. / ۱۹۰۰-۱۹۰۴م. مفتش حکومت و کمیسیونر اصلی بلوچستان بود. در ۱۳۱۹ق. / ۱۹۰۱م. به درجه سرهنگی رسید و جزو کارگزاران هندوستان شد. در ذی‌الحجه ۱۳۱۰ق. / ژوئیه ۱۸۹۳م. کفیل کنسول بریتانیا در مشهد شد و از ربیع‌الاول ۱۳۱۴ق. / سپتامبر ۱۸۹۶م. تا شعبان ۱۳۱۴ق. /

1. Sir Charles Yate.
2. Martin Temple.
3. Chenevix.
4. Charles Macklin.
5. Ney Elias.

فوریه ۱۸۹۷م. سرکنسول مشهد بود. او به زبان‌های فارسی و ترکی آشنایی و شناخت مناسبی نسبت به بافت جمعیتی و جغرافیایی شرق ایران داشت که ماحصل این شناخت را در سفرنامه‌ای گردآوری کرده است. (بیت، ۱۳۶۵) سرکنسول بعدی، هنری مارتین تمپل، یکی از اعضای خانواده پرنفوذ و شناخته‌شده تمپل به شمار می‌رفت که از اوایل قرن هفدهم میلادی با حمایت از چارلز اول (پادشاه انگلیس) مشهور شد. (شهبازی، ۱۳۷۹: ۴۱۴) از او اطلاعات زیادی در دست نیست و تنها می‌دانیم که از ۱۳۱۵ق. / ۱۸۹۸م. تا ۱۳۱۹ق. / ۱۹۰۱م. سرکنسول بریتانیا در مشهد بود. (اخوان توکلی، ۱۳۸۶: ۷۴، ۷۹)

سرهنگ جورج فردریک چنویکس نیز چندان شناخته شده نیست، جز این‌که می‌دانیم از ۱۳۱۸ق. / ۱۹۰۱م تا ۱۳۲۱ق. / ۱۹۰۳م. سرکنسول بریتانیا بود. او از ابتدای حضور به عنوان سرکنسول انگلستان در مشهد اقدام به ارسال گزارش‌هایی از رفتار روس‌ها کرد. بر اساس آنچه او نوشته و همچنین برآوردهای بعدی، شمال ایران تا ۱۳۲۳ق. / ۱۹۰۵م. عملاً تبدیل به یک ایالت روسی شده بود و مقامات روس آن را اداره می‌کردند. در تمام این منطقه مقامات ایرانی اجازه جمع‌آوری مالیات نداشتند و این مهم به عهده کنسول‌های روس بود. آنان منابع مالی به دست آمده را به بانک استقراضی روس می‌پرداختند که با کمک مالی دولت روسیه تأسیس شده بود و البته به دولت ایران اجازه هیچ حسابرسی در این مورد و موارد دیگر نمی‌دادند. این بانک روسی نه به عنوان یک بانک بازرگانی، بلکه به عنوان شعبه‌ای از وزارت دارایی روسیه عمل می‌کرد و در مقابل به تضمین گرفتن املاک مالکان، مبالغ هنگفتی به آنان می‌پرداخت و از کلیه ابزارهای به اصطلاح نظام بانکی استفاده می‌کرد تا خود را جانشین دولت ایران نماید. ناگفته پیداست که به خاطر همین عملکرد، بسیاری از مردم نهایتاً تحت این عنوان که نتوانسته‌اند وامشان را تصفیه کنند، ضررهای هنگفتی بر آنان وارد آمد. آنان همچنین تحت همه‌گونه عملیات غیرقانونی آشکار، زمین‌های وسیع زراعتی به مهاجران روس منتقل می‌کردند. افسران روس بریگارد قزاق هرچند حقوق‌بگیر دولت ایران بودند، دستورهایشان را از وزارت جنگ روسیه دریافت می‌کردند. بر اساس گزارش مستقیم چنویکس در ۱۳۱۹ق. / ۱۹۰۱م. دولت ایران قصد دارد عایدات ایالت مرزی و استراتژیکی سیستان را به مقاطعه به روس‌ها واگذار کند یا حتی ایالت مزبور را یکجا به روس‌ها بفروشد! در سال‌های بعد اطلاعات مشابهی در مورد خراسان نیز واصل شد. (وین، ۱۳۸۳: ۱۵۲) در مجموع آنچه مستفاد می‌شود، عملکرد ضعیف سرکنسولگری بریتانیا در طول این سال‌ها به نسبت سال‌های قبل و بعد در

مقابل رقیب دیرینه‌شان (روسیه) است. با این حال، گزارش‌های گماشتگان انگلیس در مشهد به فرمانداری هند و همچنین وزارت خارجه نهایتاً قاعده بازی را در شرق ایران عوض کرد و پس از یک دهه، روند کلی امور به نفع بریتانیا تغییر یافت.

تحلیل و بررسی اسناد کنسولگری مشهد

اسناد به جای مانده از سرکنسولگری بریتانیا در مشهد در فاصله ۱۳۱۳-۱۳۲۱ ق. / ۱۸۹۶-۱۹۰۳ م. برخلاف اسناد هفت سال پیش از این تاریخ، از همبستگی کافی برخوردار نیستند. هرچند در هفت ساله دوم فعالیت، در مجموع کنسولگری با رکود جدی عملکرد مواجه بود و همان‌طور که نمایندگان سیاسی فعال در این سال‌ها به نسبت نمایندگان پیشین از وزن و اعتبار کمتری برخوردار بودند، بروندها و گزارش‌های سیاسی و تجاری آنان نیز به همان صورت، هم به لحاظ شکلی و هم به لحاظ محتوایی با افت مشهود مواجه شد. از منظر شکلی و ظاهری، این گزارش‌ها انسجام گزارش‌های پیشین و تفکیک موضوعی مناسب را ندارد، از نظر محتوایی نیز این اسناد تحلیل‌های دقیق پیشین را ندارد و اگرچه همچنان به موارد دقیقی اشاره می‌کنند، اما نمی‌توان دقت تحلیل‌های گذشته را در آن‌ها شاهد بود. با این حال، تمامی نمایندگان بریتانیا، چه در سال‌های مورد نظر این پژوهش و چه قبل یا بعد از آن، از دستاوردهای پیشینیان خود استفاده و تجربیات حاصل را به جانشینانشان ارائه می‌کردند. به عنوان مثال، کلنل مینچین^۱ در ابتدای گزارش خود (مربوط به ۱۳۲۰-۱۳۲۱ ق. / ۱۹۰۲-۱۹۰۳ م.) توضیح می‌دهد که این گزارش، در ادامه نوشته‌ای است که توسط کلنل وایت^۲ (سرکنسول پیشین بریتانیا در مشهد) تهیه شده بود. او آورده است که کلنل وایت بعد از بیماری به انگلستان مراجعت نموده و مینچین عهده‌دار مقام او شده است. آمار ارائه شده در گزارش او نیز (به جز آمار مربوط به واردات خراسان از هندوستان از مسیر بندرعباس و تهران)، توسط فردی به نام کستین^۳، رئیس اداره گمرکات خراسان و سیستان تهیه شده است. (DCR. for the year 1902-03, No.3267: 1)

با توجه به این توضیح باید ذکر کرد که اگرچه در این اسناد نیز همانند اسناد هفت سال پیش از این، معمولاً محورهای همسانی وجود دارد، اما نمی‌توان انتظار داشت که این اسناد را نیز بتوان به موضوعاتی با عناوینی مشابه تقسیم کرد. در این گزارش‌ها، معمولاً همه مطالب در

1. Colonel C.F. Minchin.
2. Colonel Whyte.
3. M. Castaigne.

کنار هم و ادغام شده با یکدیگر بیان شده است. با این اوصاف، باید اشاره داشت که مسائل عمده موجود در این اسناد پیرامون اقلام وارداتی به ایران و مبدأ آن‌ها، کالاهای صادراتی از ایران و مقاصد هر یک از آن‌ها، راه‌ها و مسیرهای تجارت خارجی، رقابت تجاری با روسیه و نیز تحلیل‌های جانبی است. در زمینه واردات، گزارش‌های مربوط به (۱۳۱۵-۱۳۱۶ ق. / ۱۸۹۷-۱۸۹۸ م. و ۱۳۲۰-۱۳۲۱ ق. / ۱۹۰۲-۱۹۰۳ م.) اشاره‌های دقیق‌تری داشته‌اند. در گزارش نخست از سوی کلنل تمپل بیان می‌شود که از جمله اقلام صادراتی هند به ایران در این سال‌ها می‌توان به چای سیاه، چای سبز، رنگ (نیل)، قبا (لباس‌های بلند)، نخ و ماسوله‌های کتان، قهوه، ادویه‌جات و دارو اشاره کرد. در این زمان خصوصاً به دلیل شیوع طاعون، نیاز به دارو از هند افزایش یافته بود.^۱ واردات از سمت ترکیه و تبریز و تهران که به خراسان می‌رسد، بیشتر مربوط به پارچه‌های رنگی بریتانیایی و ابریشم بود. همچنین در زمینه لباس‌های چایی، روسیه به دلیل عرضه پارچه با قیمت ارزان‌تر، در این سال‌ها از انگلستان سبقت گرفته بود. همچنانکه سیر واردات شکر از روسیه افزایشی بود و از علل آن علاوه بر قیمت مناسب شکر روس، علاقه عامه مردم به مصرف چای و به‌ویژه چای شیرین محسوب می‌شد. علاوه بر این واردات ورقه‌های فولاد، کالاهای آهنی، کاغذ، نخ‌های پنبه‌ای، کرباس و چای چینی نیز از روسیه، سیر صعودی داشت. عمده واردات از سمت بلخ و بخارا به خراسان (احتمالاً مربوط به روس‌ها) پوست بره و تریاک بود. در این سال‌ها از افغانستان نیز شاهد افزایش واردات بوده‌ایم. دلیل آن هم بازگشایی مسیر افغانستان به روی ایران بعد از ممنوعیت چندین ساله توسط امیر افغانستان بود. افزایش عمده نیز در زمینه پوست گوسفند و بره بود که توسط تجار روسی از این مسیر وارد ایران می‌شد. تجارت پسته نیز نسبت به قبل افزایش یافت. (DCR for the year 1897-98, No.2202: 6)

در گزارش دوم از سوی کلنل سی اف مینچین، ذکر شده است که واردات به خراسان از بریتانیا و هند بریتانیایی در ۱۳۲۱ ق. / ۱۹۰۳ م. در مقایسه با سال قبل، دو تا سه برابر کاهش و به حدود ۱۲۰۰۰۰ لیر رسیده است. از مهم‌ترین این واردات می‌توان به رنگ نیل، نخ، منسوجات و چای سبز چینی اشاره کرد که عمدتاً به‌منظور صادرات به کشورهای حوزه دریای خزر، به ایران وارد می‌شد و در این دوره صادرات آن به علت بالا بودن تعرفه‌ها کاهش یافته بود. همچنین واردات به شرق ایران از روسیه با کاهش حدود ۷٪ نسبت به سال قبل، به ۳۱۶۶۴۲ لیر رسید. ۵۳٪ از حجم واردات به خراسان از روسیه، همچنان مربوط به شکر و طی سه سال ۱. باید توجه داشت که مقصود از هند (چه در زمینه واردات و چه صادرات) در واقع طرف تجاری همان بریتانیا و فرمانداری کل انگلیسی مستقر در هندوستان است.

گذشته دائماً در حال افزایش بود. منسوجات نیز حدود ۲۴٪ از واردات روسیه به خراسان است که قسمت اعظم آن شامل کالاهای نخی و کتانی بود. ۵٪ واردات نیز، نفت چراغ و ۴٪ دام و احشام و مابقی کالاهای متفرقه شامل لوازم خرازی، بلورجات، شمع، پوست، تنباکو، فولاد، آهن و کبریت می‌شد. واردات از افغانستان به خراسان و سیستان در ۱۳۲۱ق. / ۱۹۰۳م. در مقایسه با ۱۳۲۰ق. / ۱۹۰۲م. افزایش ۳۸٪ یافت و به ۹۶۶۵۵ لیر رسید. از این میزان، ۴۶٪ سهم پشم بود که نسبت به سال قبل افزایش قابل ملاحظه‌ای داشت. تجار روسی و ارمنی پشم را خریداری و از طریق شرکت Forbse & Campbell CO و Forbse & Campbell CO به روسیه صادر می‌کردند. (DCR for the year 1902-03, No.3267: 7)

در خصوص صادرات نسبتاً با ذکر جزئیات بیشتری بحث و تقریباً در تمامی اسناد موجود از این سال‌ها نکته‌ای آورده شده است. در گزارش ۱۳۱۵ق. / ۱۸۹۷م. صادرات خراسان به هند همچنان از مسیر یزد و کرمان بود و حجم قابل ملاحظه‌ای از آن نیز، اختصاص به تریاکی داشت که از این مسیر به چین می‌رفت. در واقع، این صادرات نه از راه زمینی، بلکه بیشتر از راه دریایی به هندوستان می‌رسید. صادرات خراسان به روسیه همچون سال‌های پیش از این بود. در این میان صادرات پوست، اهمیت زیادی داشت، اما صادرات فیروزه کاهش یافته که از علل آن می‌توان به این نکته اشاره داشت که زائران و مسافران به خراسان، عمدتاً به صورت فردی فیروزه را خریداری می‌کردند و به همین دلیل، فیروزه کمتر وارد فرایند صادرات می‌شد. (DCR for the year 1897-98, No.2202: 6) در سال‌های بعد ارزش صادرات به هند از مسیر سیستان از ۶۶۶۸ لیر در ۱۳۲۰ق. / ۱۹۰۲م. به ۱۲۴۳۴ لیر در ۱۳۲۱ق. / ۱۹۰۳م. رسید. عمده‌اقلام صادراتی از این مسیر ابریشم‌جات و اسب بود. صادرات به روسیه از خراسان در ۱۳۲۱ق. / ۱۹۰۳م. با افزایش ۲۳ درصدی در مقایسه با سال قبل، به ۳۷۶۱۶۶ لیر رسید. بخش اعظم صادرات عبارت بودند از: پنبه خام (۳۲٪)، پشم خام (۱۸٪)، کشمش (۱۰٪) که افزایش چشمگیری نسبت به سال قبل داشت، فرش (۹٪)، کالاهای ابریشمی و پنبه‌ای (۶٪)، پوست (۵٪) که نسبت به سال قبل کاهش داشته، احشام و دام (۴٪)، شال (۳٪)، چای (۳٪) که نسبت به سال قبل یک‌سوم شده بود و دیگر کالاها (۱۰٪). علت کاهش صادرات چای از خراسان به روسیه تسهیلات اعطایی دولت روسیه در مسیر باتوم جهت واردات به ترکستان بود. همچنین تلاش کستین و تیم گمرک او در راستای جلوگیری از قاچاق، در این

1. Batoum.

زمینه بی‌تأثیر نبود. علاوه بر این موارد، صادرات به افغانستان با افزایش چشمگیر نسبت به سال قبل به ۴۴۶۵۵ لیبر رسید. عمده کالاهای صادراتی به این کشور، منسوجات کتانی، شکر و نخ بود. (DCR for the year 1902-03, No.3267: 7)

نکته مورد اشاره در میان این گزارش‌های وارداتی و صادراتی، مسئله ترانزیت بعضی از اقلام وارداتی به کشورهای دیگر از طریق شهرهای خراسان است. به عنوان نمونه، در اسناد تنظیم شده از سوی کلنل وایت آمده است، رنگ نیل که از هند به ایران می‌آید اغلب به روسیه صادر می‌شود. یکی از دلایل کاهش مصرف این رنگ برای پارچه‌های ایرانی، استفاده از پارچه‌های چیت و چاپی روسیه بود که به دلیل قیمت مناسب آن، در ایران خواهان بیشتری دارد. بیشتر واردات از افغانستان به خراسان، پشم بود که از طریق ایران به روسیه و از طریق روسیه به فرانسه صادر می‌شد. صادرات خراسان به بریتانیا از مسیر سیستان به هند و سپس بریتانیا، بیشتر شامل اسب، منسوجات ابریشمی، پنبه خام و پوست بود. (DCR for the year 1901-02, No.2921:8) بر اساس همین اسناد، عمده طرف‌های تجاری ایران همچنان روسیه، بریتانیا و افغانستان بودند. روسیه به واسطه مرز زمینی مستقیم تا حد زیادی دست برتر را در ایران و در شهرهای خراسان داشت. کالاهای بریتانیایی نیز از طریق بندرعباس - کرمان و نهایتاً خراسان به این منطقه وارد می‌شد. علاوه بر این، راه تجاری ترکیه (بندر ترابوزان) - تبریز - تهران و مشهد نیز از شاهراه‌های اصلی تجاری محسوب می‌شد که انگلیس بیشتر از آن بهره می‌برد.

تمپل در گزارشی با اشاره به همین مسیرها می‌نویسد: «در سال‌های اخیر، جاده مابین هند، افغانستان و ایران، به علت ترس از شیوع طاعون، بسته شده بود و همین امر میزان تجارت را تا حدودی پایین آورده بود. این در حالی است که طی ۱۳۱۳-۱۳۱۶ ق. / ۱۸۹۵-۱۸۹۸ م. تجارت از سمت مرزهای روسیه، پیوسته افزایش یافته که علت آن نیز، سهولت تردد از طریق راه آهن جدیدالتأسیس روسیه و جاده درشکه روی مشهد - اشک آباد است. ضمن آنکه نزدیکی مرزهای روسیه به مشهد در تسهیل تجارت آن‌ها طبیعتاً مؤثر بوده است. تجارت هند به مشهد از طریق بمبئی و بندرعباس، اگرچه افزایش یافته، اما حجم قابل توجهی از آن، از طریق ایران به روسیه رفته است». (DCR for the year 1897-98, No.2202: 3-4) او آورده است که صادرات خراسان به هند همچنان از مسیر یزد و کرمان انجام می‌گیرد و حجم قابل ملاحظه‌ای از آن نیز، اختصاص به تریاکی دارد که از این مسیر به چین می‌رود. همکار تمپل چند سال بعد از او، با ذکر این نکته که «کماکان کشورهای اصلی برای تجارت با شرق ایران، روسیه،

بریتانیا و افغانستان هستند»، می‌آورد در ۱۳۲۰ ق. / ۱۹۰۲ م و ۱۳۲۱ ق. / ۱۹۰۳ م. پراستفاده‌ترین و پرترددترین مسیر کالاهای انگلیسی، مسیر بندرعباس- یزد و کرمان است. با وجود این، ارزش کالاهای جابه‌جاشده از مسیر سیستان به خراسان، در مقایسه با مسیر بندرعباس، دو برابر بوده است. (DCR for the year 1902-03, No.3267: 5)

در میان اسناد مربوط به این دوره زمانی، گزارش تنظیم‌شده توسط کلنل وایت حاوی اطلاعات بسیار جالبی از رقابت روسیه با بریتانیا در مسائل تجاری است. وایت رسماً برآورد می‌کند که روسیه در این زمینه به نسبت بریتانیا دست برتر را دارد و قدرت اقتصادی آن در سال‌های اخیر رو به گسترش و فزونی است. او گزارش می‌دهد که از ۱۳۱۸ ق. / ۱۹۰۰ م. به بعد، تغییری در سیستم گمرکات ایران به وجود آمد و در این سال روسیه وامی به مبلغ ۲۲/۵ میلیون روبل به ایران اعطا و در ازای آن از دولت ایران خواست تا مدیریت گمرکات ایران را به کارشناسان اروپایی بسپارد، چراکه برای تضمین درآمد گمرکات. (که در اختیار خودش بود)، به مدیریتی کارآمدتر نیازمند بود. این‌گونه کارشناسان اتریشی برای اداره گمرکات ایران انتخاب و اطلاعات و آمار دقیقی در اختیار انگلیسی‌ها (سرکنسولگری بریتانیا در مشهد) قرار نگرفت. بدین ترتیب، تغییر در سیستم گمرکی و تجاری، ارائه آمار شفاف را در این چند سال، ناممکن ساخت. با این وجود، برخی اطلاعات موجود به شرح زیر است: ارزش واردات و صادرات دو ایالت سیستان و خراسان از مسیر سیستان که در گمرک‌خانه سیستان ثبت شده است، حدود ۷۶۹۰۰۰ لیر بود که از این مقدار، تنها ۳۵۰۰۰ لیر، سهم دولت بریتانیا شد. ۸۸۰۰۰ لیر متعلق به دولت افغانستان و حدود ۶۴۶۰۰۰ لیر سهم دولت روسیه بود. از این آمار می‌توان متوجه کاهش حجم تجارت خراسان با بریتانیا و در مقابل، افزایش تجارت خراسان با روسیه شد. البته بریتانیا از مسیرهای دیگر نیز به منطقه سیستان و خراسان صادرات داشت. برای نمونه از بندرعباس ۵۹۳۲۹ لیر، از مسیر بوشهر ۲۶۴۸۴ لیر و از مسیر تبریز ۱۸۰۶۰ لیر به خراسان صادرات داشت. به این ترتیب، اگرچه روسیه در خراسان با دست بازتری عمل می‌کرد، اما تجارت بریتانیا در سیستان پررنگ‌تر بود.

وایت می‌نویسد که ارزش کل واردات به خراسان از بریتانیا و هند بریتانیایی در ۱۳۲۰ ق. / ۱۹۰۲ م. و ۱۳۲۱ ق. / ۱۹۰۳ م. حدود ۱۳۲۰۰۰ لیر بوده که حجم قابل ملاحظه‌ای از آن مربوط به تجارت چای می‌شد. به عبارتی، همان‌گونه که انحصار شکر در دست روس‌ها بود، انحصار چای در اختیار بریتانیا قرار گرفت. از سویی، تمایل به مصرف چای در میان ایرانیان و حتی

اقشار پایین جامعه بسیار زیاد شده بود.^۱ «چای شیرین» طرفداران زیادی در میان مردم ایران پیدا کرد. در آن سالها ارزش واردات چای از بندرعباس، بوشهر و سیستان ۵۰۲۶۷ لیر بود، اما بخش عمده‌ای از این چای، چای چینی بود که به کشورهای حاشیه دریای خزر و روسیه می‌رفت و در واقع ایران یک مسیر تجاری برای چای چینی محسوب می‌شد. بازار نخ و منسوجات نیز به دلیل سوبسیدها و یارانه‌هایی که دولت روسیه به کالاهای خود می‌داد، کاملاً در اختیار این کشور بود و بازار از دست تجار بریتانیایی خارج گردید. نفت چراغ نیز که یک کالای ضروری و پرتفردار در میان ایرانیان بود، از روسیه وارد خراسان می‌شد. کاغذ، لوازم خزازی و چوب‌کبریت نیز عمدتاً از روسیه وارد می‌شد. در خصوص مس نیز با توجه به کشف تعدادی معدن مس در اطراف نیشابور، واردات مس از بریتانیا دیگر مقرون به صرفه نبود و متوقف شد. بازار واردات ادویه از هندوستان هم در رکود بود. افزون بر همه این‌ها ۹۰٪ صادرات خراسان و سیستان به روسیه بود که شامل پنبه خام، پشم خام، پوست دباغی شده، پوست معمولی، میوه‌جات خشک، دام، شال، فرش، تریاک و لباس‌های نخی ایرانی (که هنوز روس‌ها نتوانسته بودند تولید آن را تقلید کنند)، بود. (DCR for the year 1901-02, No.2921: 8)

در پایان به این مهم نیز باید اشاره کرد که برخلاف اسناد پیش از این که در پژوهشی دیگر به آن پرداخته شده است، در این اسناد، گزارش‌های جانبی و متفرقه که به جامعه‌شناسی کلی مشهد و دیگر شهرهای شرقی ایران و منطقه خراسان بپردازد، کمتر وجود دارد. تنها در یک مورد اشاره مختصر، اما مهمی در باره جمعیت و کارگاه‌های قالی‌بافی و معادن فیروزه شهر گردیده که در نوع خود جالب و حائز اهمیت است: «جمعیت مشهد در ۱۳۱۶ق. / ۱۸۹۸م. حدود ۸۰۰۰۰ نفر بوده است. حدود ۲۰۰ دار قالی‌بافی در شهر مشهد وجود دارد که به طور متوسط هرکدام در طول سال، سه فرش ۱۲ متری (۵ در ۴ زرع) می‌بافند. بیشترین دستگاه‌های قالی‌بافی خراسان در کاین و ترشیز است و از ارزشمندترین انواع فرش در شرق ایران، می‌توان به فرش بلوچ و هرات اشاره کرد. در دهه‌های قبل، بافت فرش ابریشمی نیز رونق بسیاری داشت و حدود ۱۲۰۰ دستگاه دار قالی ابریشمی در این منطقه وجود داشت، اما در حال حاضر تنها ۲۵۰ دستگاه موجود است و علت آن هم گرانی و کمیابی ابریشم بوده است. برخی کارگاه‌های کوچک‌تر شال‌بافی، شیشه‌سازی، شمع‌سازی و مانند آن نیز در مشهد دایر است. معادن

۱. نکته جالب در این سند، فرهنگ‌سازی گسترده توسط طرف‌های خارجی در میان ایرانیان است تا مصرف چای شیرین که حاصل تجارت روس و بریتانیا بود در ایران مقبول افتد و بدین ترتیب، تداوم سود حاصل از تجارت چای و شکر را برای این دو قدرت، تضمین کند.

فیروزه نیشابور در حال حاضر در دست ملک‌التجار خراسان است که سالانه ۲۴۰۰۰ تومان اجاره‌بها بابت آن می‌پردازد، این در حالی است که میزان برداشت و خروجی فیروزه از این معادن نیز شفاف نبوده و آمار دقیقی ارائه نمی‌شود». (DCR for the year 1897-98, No.2202: 7)

فهرست جداول مندرج در اسناد کنسولی

جدول هزینه‌های حمل و نقل در مسیرهای مختلف به ازای واحد وزن.
جدول تبدیل ارز.

آمار تجارت خارجی ثبت شده در گمرک‌خانه سیستان و خراسان در ۱۳۱۹-۱۳۲۰ق. / ۱۹۰۱-۱۹۰۲م.

آمار تجارت بریتانیا از مسیرهای دیگر.

ارزش کل تجارت خراسان و سیستان از هندوستان در ۱۳۱۹-۱۳۲۰ق. / ۱۹۰۱-۱۹۰۲م. با کشورهای هند، روسیه و افغانستان.

واردات از مسیر گمرک خراسان و سیستان از هندوستان در ۱۳۱۹-۱۳۲۰ق. / ۱۹۰۱-۱۹۰۲م.

صادرات از مسیر گمرک خراسان و سیستان به هندوستان در ۱۳۱۹-۱۳۲۰ق. / ۱۹۰۱-۱۹۰۲م.

واردات روسیه به خراسان و سیستان در ۱۳۱۹-۱۳۲۰ق. / ۱۹۰۱-۱۹۰۲م.

صادرات روسیه به خراسان و سیستان در ۱۳۱۹-۱۳۲۰ق. / ۱۹۰۱-۱۹۰۲م.

واردات به خراسان و سیستان از افغانستان در ۱۳۱۹-۱۳۲۰ق. / ۱۹۰۱-۱۹۰۲م.

صادرات خراسان و سیستان به افغانستان در ۱۳۱۹-۱۳۲۰ق. / ۱۹۰۱-۱۹۰۲م.

واردات بریتانیا به خراسان و سیستان از هند از مسیر بندرعباس (همراه با اقلام و میزان

آن‌ها).

واردات بریتانیا به خراسان و سیستان از هند از مسیر بوشهر و یزد.

واردات بریتانیا به خراسان و سیستان از هند از مسیر ترکیه-تبریز-تهران.

تجارت خارجی خراسان در ۱۳۱۹-۱۳۲۰ق. / ۱۹۰۱-۱۹۰۲م.

واردات به خراسان و سیستان از هند از مسیر سیستان در ۱۳۱۸-۱۳۱۹ق. / ۱۹۰۰-۱۹۰۱م.

صادرات خراسان و سیستان به هند از مسیر سیستان در ۱۳۱۸-۱۳۱۹ق. / ۱۹۰۰-۱۹۰۱م.

واردات به خراسان و سیستان از روسیه در ۱۳۱۸-۱۳۱۹ق. / ۱۹۰۰-۱۹۰۱م.

صادرات خراسان و سیستان به روسیه در ۱۳۱۸-۱۳۱۹ق. / ۱۹۰۰-۱۹۰۱م.

واردات به خراسان و سیستان از افغانستان در ۱۳۱۸-۱۳۱۹ق. / ۱۹۰۰-۱۹۰۱م.
صادرات خراسان و سیستان به افغانستان در ۱۳۱۸-۱۳۱۹ق. / ۱۹۰۰-۱۹۰۱م. (DCR for the year 1912-02, No.2921: 10-25)

جدول مقایسه‌ای هزینه حمل به مشهد از مسیر بندرعباس و از مسیر سیستان.
جدول واردات به خراسان و سیستان از هند از مسیر سیستان (ذی القعدة ۱۲۸۰ق. / مارس ۱۹۰۲م. تا ذی القعدة ۱۲۸۱ق. / مارس ۱۹۰۳م.) و مقایسه با دو سال قبل.
جدول صادرات خراسان و سیستان به هند از مسیر سیستان (ذی القعدة ۱۲۸۰ق. / مارس ۱۹۰۲م. تا ذی القعدة ۱۲۸۱ق. / مارس ۱۹۰۳م.) و مقایسه با دو سال قبل.
جدول واردات به خراسان و سیستان از روسیه (ذی القعدة ۱۲۸۰ق. / مارس ۱۹۰۲م. تا ذی القعدة ۱۲۸۱ق. / مارس ۱۹۰۳م.) و مقایسه با دو سال قبل.
جدول صادرات خراسان و سیستان به روسیه (ذی القعدة ۱۲۸۰ق. / مارس ۱۹۰۲م. تا ذی القعدة ۱۲۸۱ق. / مارس ۱۹۰۳م.) و مقایسه با دو سال قبل.
جدول واردات به خراسان و سیستان از افغانستان (ذی القعدة ۱۲۸۰ق. / مارس ۱۹۰۲م. تا ذی القعدة ۱۲۸۱ق. / مارس ۱۹۰۳م.) و مقایسه با دو سال قبل.
جدول صادرات خراسان و سیستان به افغانستان (ذی القعدة ۱۲۸۰ق. / مارس ۱۹۰۲م. تا ذی القعدة ۱۲۸۱ق. / مارس ۱۹۰۳م.) و مقایسه با دو سال قبل.
جدول واردات به خراسان از هندوستان از مسیر بندرعباس (ذی القعدة ۱۲۸۰ق. / مارس ۱۹۰۲م. تا ذی القعدة ۱۲۸۱ق. / مارس ۱۹۰۳م.) و مقایسه با دو سال قبل.
جدول واردات به خراسان از مسیر بغداد و تهران (ذی القعدة ۱۲۸۰ق. / مارس ۱۹۰۲م. تا ذی القعدة ۱۲۸۱ق. / مارس ۱۹۰۳م.) و مقایسه با دو سال قبل. (DCR for the year 1902-03, No.3267: 8-17)

نتیجه

محتوای اسناد به جای مانده نشان می‌دهد که در هفت سال موردنظر (۱۳۱۳-۱۳۲۱ق. / ۱۸۹۶-۱۹۰۳م.)، نسبت قدرت تجاری بریتانیا با مشهد و دیگر شهرهای شرقی به نسبت روسیه با افت جدی مواجه شده است. بنابراین مأموران سیاسی انگلیس تلاش کردند تا گزارش‌هایشان را با دقت به مقامات بالادستی ارائه دهند. درعین حال، آنان به ارائه راهکارهایی

بررسی وضعیت تجارت خارجی شهرهای شرقی ایران با تکیه بر اسناد (۱۳۲۱-۱۳۱۳ق. / ۱۸۹۶-۱۹۰۳م.)

نیز پرداختند. بررسی جداول موجود در پایان هر یک از اسناد نشان می‌دهد که تا چه اندازه آنان اوضاع را با حساسیت و دقت زیر نظر داشتند. در مجموع می‌توان محتوای اسناد را شامل لیست اقلام صادراتی و وارداتی، راه‌ها و مسیر منتهی به مرزهای ایران و راه‌های مواصلاتی منتهی به شهرهای شرقی، بررسی جایگاه روسیه و بعضاً افغانستان در تجارت خارجی با شهرهای مورد نظر و نیز ارائه تحلیل‌های جانبی گاه و بیگاه دانست. همچنین بخش اعظمی از محتوای اسناد به این نکته می‌پردازد که روسیه با استفاده از چه فرصت‌هایی توانست جایگاه تجاری خود را در این مناطق تثبیت نماید. تسهیل امور گمرکی، گره‌زدن اقتصاد ایران به روسیه با اعطای وام‌های سنگین و بهره‌های زیاد و نیز تبلیغات گسترده کالاهای روسی، بخشی از فرایندی بود که مأموران بریتانیایی برای نوع عملکرد روس‌ها ذکر کرده‌اند.

منابع

- ابوالبشری، پیمان، و علی یحیایی. (۱۳۹۳ش). «نقش روسیه در توسعه راه تجاری مشهد - عشق‌آباد با تکیه بر اسناد کنسولگری بریتانیا (۱۹۱۰-۱۸۹۰م)». تاریخ روابط خارجی. (شماره ۶۰)، ۱۰۷-۱۲۶.
- اخوان‌توکلی، فرناز. (۱۳۸۶ش). گاهشمار روابط ایران و انگلیس. تهران: وزارت امور خارجه.
- رابینو، لویی. (۱۳۶۳ش). دیپلمات‌ها و کنسول‌های ایران و انگلیس. ترجمه غلامحسین میرزا صالح. تهران: تاریخ ایران.
- سیروان، خسروزاده. (۱۳۹۲ش). «اسناد پارلمانی انگلستان». اسناد بهارستان. (شماره ۳)، ۱۳۵-۱۲۳.
- شهبازی، عبدالله. (۱۳۷۹ش). زرسالاران یهودی و پارسی (استعمار بریتانیا و ایران). تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.
- صحت‌منش، رضا. (۱۴۰۰ش). «انگیزه‌ها و اهداف تأسیس کنسولگری بریتانیا در مشهد در عصر قاجار». تاریخ اسلام و ایران. (شماره ۵۳)، ۱۲۳-۹۵.
- صحت‌منش، رضا، و محمدمهدی مرادی خلیج. (۱۳۹۳ش). «اهداف و کارکردهای کنسولگری‌های انگلیس در کرمان و سیستان (۱۳۳۳-۱۳۱۲ق)». تاریخ ایران. (شماره ۷۴)، ۸۸-۵۵.
- صیادی، مرصع، و فاطمه هاشمی. (۱۳۹۶ش). اسناد کنسولگری بریتانیا در خلیج فارس و بوشهر (۱۹۰۴-۱۹۰۳م). بوشهر: شروع.
- کاظمی، سجاد. (۱۳۹۴ش). «اهداف انگلیس از تأسیس دفاتر کنسولگری در شهرهای مختلف ایران». جندی‌شاپور. (شماره ۳)، ۹۵-۸۱.
- کمالی، مریم. (۱۳۹۰ش). «اسناد پارلمانی انگلستان». اسناد بهارستان. (شماره ۱)، ۲۵۳-۲۴۰.
- کمالی، مریم. (۱۳۹۰ش). «اسناد پارلمانی انگلستان». اسناد بهارستان. (شماره ۲)، ۲۹۳-۲۸۱.
- کمالی، مریم. (۱۳۹۰ش). «اسناد پارلمانی انگلستان». اسناد بهارستان. (شماره ۳)، ۳۷۰-۳۵۹.

وین، انتونی. (۱۳۸۳ش). ایران در بازی بزرگ. ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی. تهران: پیکان.
ییت، چارلز ادوارد. (۱۳۶۵ش). سفرنامه خراسان و سیستان. ترجمه قدرت‌الله روشنی زعفرانلو و مهرداد
رهبری. تهران: یزدان.

Diplomatic and Consular Report (DCR) on Trade and Finance of Persia, Khorasan and Sistan for the
year 1897-98, Report No. 2202.

Diplomatic and Consular Report (DCR) on Trade and Finance of Persia, Khorasan and Sistan for the
year 1901-02, Report No. 2921.

Diplomatic and Consular Report (DCR) on Trade and Finance of Persia, Khorasan and Sistan for the
year 1902-03, Report No. 3267.